

FƏXRƏDDİN EYLAZOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: eylazov.f@gmail.com

AZƏRBAYCANDA “TƏZKİRƏ” NÜMUNƏLƏRİNİN YARANMASI

Ədəbiyyat tarixçilini və ədəbi irsin daha qədim qaynaq və mərkəzlərinin aşkarlanması təzkirələr mühüm əhəmiyyətə malikdir. Avropada sənət və ədəbiyyat konsepsiyaları Qədim Yunanıstan və Romada yaranmışdır. Qədim dövrlərdə Şərqdə də bədii üslub, forma, sənətkarlıq və poetik janr problemləri öyrənilmişdir. Azərbaycanca isə ədəbiyyatşünaslığın rüseymləri hələ orta əsrlərin ilk mərhələsində Xətib Təbrizi yaradıcılığı ilə başlamışdır. Təzkirələrdə, habelə səyahətnamə, qamus və s. əsərlərdə də ədəbiyyatşünaslığın ünsürləri vardır. Məqalədə Azərbaycanca təzkirə nümunələrinin yaranma tarixindən bəhs edilərək nümunələr göstərilmişdir.

Açar sözlər: mənsəşnəslıq, təzkirə, orta əsrlər, ədəbiyyat tarixi, Xətib Təbrizi.

Məlum olduğu kimi, ədəbiyyatşünaslıq elmi lap qədim dövrlərdən yaranıb formalaşmağa başlamışdır. Avropada sənət və ədəbiyyat konsepsiyaları Qədim Yunanıstan və Romada yaranmışdır (Aristotel, Platon, Horatsi və b.). Qədim dövrlərdə şərqdə də (Çin, Hindistan, ərəb ölkələri, İran və s.) bədii üslub, forma, sənətkarlıq və poetik janr problemləri öyrənilmişdir. Azərbaycanda isə ədəbiyyatşünaslığın rüseymləri hələ orta əsrlərin ilk mərhələsində Xətib Təbrizi yaradıcılığı ilə başlamışdır. Təzkirələrdə, habelə səyahətnamə, qamus və s. əsərlərdə də ədəbiyyatşünaslığın ünsürləri vardır. Bunlarda yazıçıların həyatı haqqında məlumat verilir, əsərlərindən nümunələr gətirilir, onların yaranma tarixi, süjeti haqqında danışılır, hətta bəzən janr və üslub məsələlərinə də toxunulur. Bütün bu keyfiyyətlər təzkirənin emitiyyəni dəlalat edir. Ərəb ədəbiyyatşünaslığında ilkin formasında elmi əsər kimi yaranan təzkirələr orta əsrlərdə İran təzkirəçiliyi məktəbində ədəbi xüsusiyyətlər qazanmışdır. Bu isə şairlər haqqında olan məlumatın azlığından irəli gələn bir cəhət idi [1, s. 102]. Əsində elmi faktlar olmayan təzkirəçi bədiiliyyə meyl etmək məcburiyyətində qalmışdır. Orta əsrlərdə yaranan türk təzkirələrinin də nəsr dilinin ədəbi üslublarından olan münsəş, mürəssə kimi ahəngi yazı qaydaları ilə yığılması onları ədəbi əsər kimi qiymətləndirməyə əsas verir. Bir çox təzkirələrdə divan ədəbiyyatının ünsürlərindən – tövhidi, nət, fəxrriyyədən də istifadə olunmuşdur [2, s. 73].

Türk alimi Agah Sırrı Levend təzkirələrin elmi-ədəbi janr olaraq xüsusiyyətlərini bələ səciyyələndirmişdir: Təzkirələr bir məsləkədən yetişmiş şəxslərin bioqrafiyalarını bir arada toplayan əsərlərdir. Şəxsləri xatırlamağa yaradığı üçün bu kimi əsərlərə “təzkirə” adı verilmişdir. Bunlara mövzularına görə “təzkirətəş-şüəra”, “təzkirətül-övlüyü”, “təzkirətül-xəttətin” deyildiyi kimi, əhatə etdiyi şəxslərə görə ayrı adlar da verilmiş [13, s. 214].

Təzkirələrdə şəxslərin qısaca bioqrafiyaları verilir, rəsmi həyatdakı vəzifələri və qazandıqları mövqələr bildirilərək şərlərdən nümunələr verilir. Bu nümunələr qəzə və qəsidə mətlələri, qitələr və rübailərdən seçilmiş kiçik parçalarlardır. Bütün bir, ya da bir neçə qəzəlin verildiyi də olur. Təzkirələrdə şairlərin doğum və ölüm tarixləri ilə yaşadıkları

yerlər tam olaraq göstərilir. Çox zaman doğum tarixləri göstərilir. Ölüm tarixləri də daşığı olur. Bəzində sadəcə “Sultan Salim dövründə fevt oldu”, ya da “ömrü vəfa etmiş” kimi cümlələr yaşadıqı tarixi əvəz etmiş, doğum yerləri də “Bursa kurbəndir”, “vilayəti-şərqdəndir” kimi cümlələrlə qaranlıqda buraxılmışdır. Təzkirələrin ən əski yönü əsər adlarıdır [10, s. 118]. Həç bir şairin əsərlərinin adları tam olaraq verilməmişdir. Bəzində ancaq bir-ikisi qeyd edilmiş, bəzində isə yalnız “Xəmsə tətəbbu edər”, “Sahibi kitabı-divandır” deməklə kifayətlənmişdir. “Münşiyans” qələmə alınan təzkirələrdə haqiqət üsluba fəda edilmişdir. Bir çox dəyərləndirmələr basma qəlibdir. Tənqid və təqdirə qabartmalar yox verilməmişdir. Çox zaman şairlərin haqqı ədəbi portreti əks olunmuşsa, şəxsiyyəti açıqca göstərilməmişdir [11, s. 132].

Bununla belə, təzkirələrdə şəxsləri təsvir edən sətirlər arasında bəzən ələ cümlələrə rast gəlinir ki, onları oxuyarkən, cəmiyyətin o dövrdəki vəziyyəti açıqca görürsən. Təzkirələrin hamısı, əlbəttə ki, eyni əhəmiyyətdə və eyni dəyərdə deyildir [13, s. 120]. XX əsrin əvvəllərinə qədər Şərq ədəbiyyatı tarixində bu gün şairlərin doğum tarixləri məlum olmadığına görə bir sıra təzkirələr onların sıralanması ölmə tarixlərinə əsasən aparılmışdır. Bu tipli təzkirələrin “vəfayət” adı verilmişdir. Bu oxundan 1221-ci ildən fars alimi Məhəmməd Övfinin “Lübab əl-əlbab” (Cövəhlərin seçilməsi) əsərindən başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə qədər təzkirəçilik ədəbiyyat tarixçiliyi vəzifəsini daşımışdır. Təzkirə ərəbcədə (tofilə) vəznə mədsər olub isim kimi də işlənərək “gərəklil şəxsləri anma, xatırlama, yad etmə” mənasını daşıyır [6, s. 201].

Qədimdə rəsmi dairələrdə İran ərazisində yazı işləri ilə məşğul olanlara “təzkirə” və ya türkcə “təzkirəçi” deyilirdi. XIX əsrdə də təzkirənin “Şəxsiyyət vəsiqəsi” mənasını daşdığına görürük. Mirzə Fətəli Axundovun “Sərgüzeşt – Molla İbrahim Xəlil Kimyagar” komediyasında “təzkirə” sözü bu monada işlənmişdir. Məstəli şair deyir: “On bir il bundan irəli Araz qurağına gəlmişdim, istəyirdim ki, Naxçıvan və Şərur məhəllələrindən qabağından keçib İrəvana gedəydim. Hər iki mahalın xalqı mənə mane oldular ki, sənə qoymanlıq bu torpağa keçəsən. Ondən ötrü ki, əlində təzkirən yoxdur. Na-məlum, təzkirəsiz adamlara yox vermək, bu tərəfə keçmək qanun ilə qadağadır” [5, s. 73]. Təzkirə ən geniş işlənmə yerini müəyyən bir sənətdə şöhrət sahibi olmuş şəxslərin, xüsusilə, şairlərin tərcümeyi-halından bəhs edib şərlərindən də nümunələr naql edən əsərlərdə tapmışdır. Türk alimi Əhməd Bəkbəyliyə görə, təzkirə bir ədəbi növ olaraq İran ədəbiyyatından gəlməkdədir [15, s. 6]. Lakin bilindiyi kimi, təzkirənin mənşəyi təbəqət kitablarına dayanmaqdadır. Ərəblərin nəsəblərinə olan bağlılıqları səbəbindən yaranıb inkişaf edən təbəqət kitabları bir çox mövzulara həsr olunurdu [16, s. 225]. R.Vellek və A.Varenə görə, bioqrafiya çox qədim bir növdür. Hər şeydən əvvəl, xronologiya və məntiq baxımından tarix elminin bir parçasıdır [12, s. 52]. Bioqrafik səciyyə daşdığı üçün təzkirənin mənşəyini bəlkə daha qədim dövrlərdən axtarmaq lazımdır. Çünki e.ə. III əsrdə yunan alimi Aristoksenin yazdığı “şairlərin həyatı” əsəri bir təzkirə nümunəsidir [9, s. 92].

Əli Sultan Məhəmmədali Tərbiyətin “Danışməndani-Azərbaycan” əsəri haqqında geniş məlumat verərək yazır: “Bizanslı Aristofan ədəbi tədqiqatı ilə bir sırada dil məsələləri ilə də məşğul olmuş və dilin mənşəyi haqqında “analogiya” fərziyyəsini irəli sürmüşdür. Ona qarşı Perqam filoloqu Kratet “anomaliya” fərziyyəsini yarıdaraq sözləri əsirin əmələ gəlməsinə heç bir qanunauyğunluq görməmişdir. Bu filoloqların bəziləri əsirin əməli məcmuə şəklində toplamışlar. Bu deyilənlər göstərir ki, İsgəndəriyyə və Perqam filoloqları kitabxanalarda əyləşib, yunan xalqının yaratmış olduğu zəngin ədəbi irsi müəhəzifə etməklə, onlara təfsir, izahat və bioqrafiya yaratmaqda, poeziyanın cahan-

şümül nümunələrini saf-çürük edib yaymaqda böyük zəhmət çəkmişlər. Lakin bu ilk filoloqların əsərləri təsviri səciyyə dəşirdi. Bu cəhət onların sifət nəzəri əsərlərində də hiss olunurdu. Onlar Ərəstunun "Poetika"sı kimi ciddi və dərin nazəri əsər yarada bilməmişlər. Öz alimlikləri ilə fəxr edən və dövlətdən külli miqdarda yardım alan bu filoloqlar öz tədqiqatları ilə daim sərəni vəz salmaq istəmişlər. O biri tərəfdən, filologiya elmi yenidən yaranırdı. Bu yeni elm möhkəm bir əməyə malik deyildi. Ona görə filologiya təzkirəçilik dairəsindən kənara çıxmağı qidalanırdı [7, s. 63].

Məhz buna görə də "İlk beşiyində sarayla qidalanan filologiya elmi XIX əsrə kimi xalqın malına çevrilməmişdir. Yaxın və Orta Şərqdə ilk təzkirə nümunələrini ərəb ədəbiyyatında götürük. Məhəmməd ibn Səlləm əl Cümahinin (?-865) "Təbəqətüş-Şüəra" (şairlər tabaqları), İbn Qüteybənin "Kitab əş-şer və ş-şüəra" (şeyrlər və şairlər kitabı) (?-967), "Kitab ə-ğəni" (Nəğmələr kitabı) əsərləri ilk nümunəvi təzkirə əməkləri sayıla bilər. Əl-Mərzubənin "Möcamüş-şüəra" (şairlər ensiklopediyası) əsərində ilk dəfə olaraq şairlərin adları əlifba sırasıyla düzülmüşdür ki, bu da təzkirəyə müəyyən bir elmi nizam vermişdir [8, s. 7].

XIII əsrdən etibarən isə fars ədəbiyyatında təzkirə janrının nümunəsi görünməyə başlamışdır. İran ədəbiyyatında ilk və ən mühüm sayılan təzkirə Məhəmməd Övfünün (1177-1233) "Lübab əl-əlbab" (1221) təzkirəsidir. Bu əsər islamıyyətdən sonra və xüsusilə, qəznəvilərlə səlcuqlular dövründə yetişən İran alimləri və şairləri haqqında mühüm məlumatlar verən qaynaqdır [13, s. 205].

Fars dilində İran şairləri haqqında yazılan ikinci mühüm və məşhur təzkirə XV əsr alimlərinin olub Əlişir Nəvai ilə Hüseyn Bayqara məclislərində yüksək mövqə qazanan Səmərqəndli Dövləşah (1431-1495) tərəfindən yazılmışdır. Müəllifin adı ilə bağlı olaraq "Dövləşah təzkirəsi" deyə xatırlanan bu əsərin əsl adı "Təzkirətüş-şüəra"dır [8, s. 94]. Ciddi və geniş bir tədqiqat məhsulu olan Dövləşah təzkirəsi başlanğıcdan öz dövrünə qədər 10 ərəb və 143 İran şairi haqqında məlumat verən qiymətli əsərdir. Bəzi mənbələrdə fars-tacik alimi kimi anılan Dövləşah ibn Əla əl-Dövlə Bəxtişah Səmərqəndinin şəxsiyyəti və təzkirəsi haqqında gərkməli türk alimi professor Əhməd Ətəqi qiymətli məlumatlar verərək yazır: "O, hicri-qəməri 830-840 (1427-1436)-ci illər arasında anadan olmuş bir türk bəyşadəsi idi. Uzun müddət Teymurlu şahzadələrin xidmətində və saraylarında qaldıqdan sonra, Əlişir Nəvaiyə görə, öz istəyi ilə bunlardan ayrılmış və Xorasandakı malikanəsinə çəkilərək gəşənşin bir həyat keçirmişdir. 50 yaşının içində ikən İran ədəbiyyatının bütün dövrlərini əhatə edən "Təzkirətüş-şüəra"sını yazmağa başlamış və onu hicri-qəməri 892 (1487)-ci ildə tamamlamışdır. O, bu əsəri dövrünün hakimi Sultan Hüseyn Bayqaraya və Əlişir Nəvaiyə ithaf etmişdir. Ötümü h. q. 900 (1494-95)-ci ildədir" [17, s. 129].

"Təzkirətüş-şüəra" əsərinin ilk sahifəsi Allahın və peyğəmbərin tərifli ilə başlanır. Sonra müəllif özünün şeir və poeziya haqqında olan fikirlərini, əsərin yazılma səbəbini və təzkirədəki şəxslərin siyahısını verir. Dövləşah təzkirədə özündən əvvəl yaşamış şeyx Əttarı "Təzkirətül-övlüyə" əsərini yada salaraq bildirir ki, "şeyx Əttar "Təzkirətül-övlüyə"da çox möcüzələr göstərmişdir, lakin dünyada məchul qalan tarix və şairlər vardır ki, onların hamısı yazılmamışdır. Mən də İslamın əvvəlindən bu günə qədər olan məşhur şairlərdən bu təzkirədə qələmə aldım" [17, s. 189]. Yeri gəlmişkən, burada üzə çıxan bir məsələnin üzərində durmağımız zəruridir. Göründüyü kimi, Dövləşah özündən əvvəl şeyx Əttarın təzkirə yazması haqqında xəbər vermişdir.

Ağah Sırrı Ləvənd də "Əlişir Nəvai" əsərində h. q. 840 (1436)-ci ildə Heratda Bəxşi tərəfindən "Təzkirətül-övlüyə" adlı əsərin uyğur hərfləri ilə türk dilinə tərcümə olunması haqqında danışmışdır. Lakin bu əsərin şeyx Əttara aid olduğunu söyləmək çətin-

dir. Çünki Məhəmmədəli Tərbiyət də "Danışməndani-Azərbaycan" əsərində şah Qasım Ənvarın "Təzkirətül-övlüyə" və ya "Məqamatül-arifin" (Ariflər məkanı) adlı əsərinin olmasından danışır [14, s. 62].

Şah Qasım Ənvar (1356-1434) Dövləşah Səmərqəndidən bir qədər əvvəl yaşamışdır. "Qasım Ənvar", "şah Qasım Ənvar", "Qasimi" təxəllüsləri ilə yazıb-yaradan Müinəddin Əli ibn Nəsir ibn Harun ibn Əbülqasım Hüseyni Şərabî Tərbizidir. Onun zəngin lirik irsi və "Ənşül-arifin" poeması sufi panteist poeziyanın parlaq nümunələrindən sayılır. [12, s. 173].

Dövləşahın "Təzkirətüş-şüəra"sı xronoloji qaydada yazılmış və giriş, müqəddimə, yeddü təbəqə və xatimədən ibarətdir. Müəllif hər təbəqəyə 20 şair daxil etmişdir. Təzkirədəki 7 təbəqə əsərin əsasını təşkil edir ki, burada Rudəki (XI əsr) dövründən Səmərqəndinin yaşadığı XV əsrə qədər yaşayıb-yaratmış 168 adlı-sanlı ərəb, fars, Azərbaycan və tacik şairlərindən, əsərin xatiməsində isə təzkirəçinin müasirlərindən məlumat verilir. Dövləşahın verdiyi bilgiler təkcə şairlərə bitmir, O, burada XV əsrə qədər baş vermiş siyasi-ictimai hadisələr və digər gərkməli şəxsiyyətlərdən də söhbət edir, onun haqqında tarixilik nöqteyi-nəzarindən qiymətli olan məlumatlar verməyə çalışır [3, s. 225].

A.E. Krımski "Nizami və müasirləri" əsərində "Təzkirətüş-şüəra"nı Nizamini öyrənmək üçün əsas mənbələrdən biri kimi götürmüşdür. O, "Təzkirətüş-şüəra"nın ədəbiyyatşünaslığa təsiri haqqında yazır: "Dövləşah tərəfindən tərtib olunmuş təzkirə sonrakı təzkirəçilərin işi üçün bir mənbə olmuşdur. Onlar da öz növbəsində çalışdırlar ki, bu təzkirəyə ya yeni məlumatlar əlavə etsinlər, ya da mümkün olduqca onun nöqsanlarını düzəltsinlər" [9, s. 184].

Natəkcə etibarlı demək olar ki, klassik irsimizin öyrənilməsində milli kök və qaynaqlara söykənmək çox mühümdür. Bu qaynaqlardan ən mühümünü təzkirələrdir. Keçmiş sovet rejimi dövründə ədəbiyyat tarixi kitablarında adı çəkilməklə kifayətlənən və ikinci dərəcəli qaynaq rolunu oynayan, ehtiva etdiyi bilgilerə daha çox şübhə ilə yanaşılan təzkirələrin klassik estetik-bədii irsimizin öyrənilməsindəki rolu və əhəmiyyəti inkar olunmaz bir faktdır. Təzkirələr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ilk nümunələri kimi, klassik irsin toplanması, öyrənilməsi, yayılması və təbliği, ayı-ayrı yazıçılar haqqında müxtəlif xarakterli məlumatların qorunub saxlanması sahəsində böyük iş görmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: ADU-nun nəşri, 1956, 310 s.
2. Qəhrəmanlı N. Milli ədəbiyyat tarixçiliyi: genezis, inkişaf, dövrləşmə problemləri. Bakı: Qartal, 1997, 234 s.
3. Məmmədova M. "Təzkirətüş-şüəra" və onun əlyazma nüsxələri // Azərbaycan, 1980, № 9.
4. Musayeva A. Musayev C. Bağdadda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Azərneşr, 1997, 234 s.
5. Mümtəz S. Azərbaycan ədəbiyyatı qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1986, 143 s.
6. Nürəliyeva T. Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqində əlyazma kolleksiyalarının əhəmiyyəti. Bakı: Şərq-Qərb, 1998, 198 s.
7. Sultani Ə. Antik ədəbiyyat tarixi. Bakı, 1958, 153 s.
8. Topalova A. Ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsində təzkirələrin rolu və Ağa Məhəmməd Müctəhidzadənin "Riyazül-aşiqin" təzkirəsi: Filol. elm. nam. ... diss. Bakı: Elm, 2001, 210 s.

9. Крымски А.Е. Низами и его современники. Баку, 1981, 309 s.
10. Banarlı N.S. Resimli Türk Ədəbiyyatı Tarihi. II c., İstanbul, 1989, 483 s.
11. Banarlı N.S. Resimli Türk Ədəbiyyatı Tarihi. I c., İstanbul, 1987, 567 s.
12. Vellek R., Varren A. Tarih ve Bioqrafı. İstanbul, 1992, 381 s.
13. Levend A.S. Türk Edebiyatı Tarihi. I c., Ankara, 1984, 462 s.
14. Levend A.S. Alişir Nevai. Hayatı, Sanatı ve Kişiligi: 4 ciltte. I c., Ankara, 1965, 195 s.
15. Kabaklı A. Türk Edebiyatı Tarihi: 5 ciltte, I c., İstanbul, 1983, 709 s.
16. İslam Ansiklopedisi. XI c.: "Tabakat" (Heffening), İstanbul, 1970, 618 s.
17. Ahmet Ateş. İstanbul Kütüphanelerinde Farsca Manzum Eserleri. İstanbul, 1958, 568 s.

Фахреддин Эйлазов

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ОБРАЗЦОВ «ТЕЗКИРЕ» В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Тезкире играет значительную роль в исследовании истории литературы и древних источников и наставлений литературного наследия. Концепции искусства и литературы в Европе появились в Древней Греции и Риме. В древние времена на востоке изучались художественные стили, формы, мастерство и поэтические жанровые проблемы. В Азербайджане зачатки литературных исследований начались с творчества Хатиба Тебризи на ранних этапах средневековья. Также как и в тезкире, в путевых заметках, в словарях и других произведениях содержались элементы литературоведения.

Ключевые слова: *текстоведение, Тезкире, средневековье, история литературы, Хатиб Тебризи.*

Fakhraddin Eylazov

THE ORIGIN OF EXAMPLES OF "TADHKIRAH" IN AZERBAIJAN

Tezkire plays a significant role in the study of ancient sources and manuals of literary heritage of the history of literature. The concepts of art and literature in Europe appeared in ancient Greece and Rome. In ancient times, in the east, artistic styles, forms, skills and poetic genre problems were studied. In Azerbaijan, the rudiments of literary research began with the work of Khatib Tabrizi in the early stages of the Middle Ages. As in the tadhkirah, travel notes, dictionaries and other works contained elements of literary criticism.

Keywords: *textual criticism, Tadhkirah, the history of literature, Khatib Tabrizi.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)